

בתן ויינשטוק כלל לא תיכנן לכתוב ספר על יהודי ארצות ערב. זה קרה לו כמעט במקרה, הוא אומר. בכל פעם שניסה למי צוא מידע על ההיסטוריה המודרנית של יהודי מרוקו או עיראק, הופתע לגלות כי אין שום ספר בצרפתית שמגולל את פרשת חיסולן של הקהילות היהודיות במזרח התיכון במחצית המאה ה-20. "בסופו של דבר", הוא אומר, "החלטתי לכתוב את זה בעצמי". ככן למשפחה אשכנזית שנוולד וחי בכלגיה, כמי עט שלא התוודע ליהודים ספרדים. אבל כשהחל להתרועע עם סטודנטים יהודים ממרוקו, מעיראק וממצרים, בפריז בשנות ה-60, הבחין שמשוהו בהם שונה מאוד. "לא היתה בהם אותה רתיעה מהמסורת שאיפיינה את היהודים האשכנזים שהכרתי", הוא אומר. "האשכנזים תמיד הרגישו צורך להפגין ריי חוק מהיהדות, אבל היהודים הספרדים לא חשו שום מבוכה ביחס למקורות היהודיים שלהם".

אירוע שבו נכח לפני כ-15 שנה בבריסל היה ורו משמעותי לכתיבה. השגריר המצרי הוזמן אז לפגישה עם יהודים מצרים שחיו בכלגיה. "השגריר היה חיור", מספר ויינשטוק בראיון מביתו שבדרום צרפת. "הוא פחד לדעתי שיעשו בו ליניץ'. לא ליי נץ' פיזי, אלא מוסרי. היו לו סיבות טובות לחשוש: רק עשר רקות לפני שהוא הגיע, היהודים ממצרים שהמתינו לו סיפורי לי סיפורי זוועה על הקשיים והתלאות שפקדו אותם במצרים. אבל ברגע שהוא הגיע, גל אדיד של נוסטלגיה אפף את החדר, וכל מה שהפליטים האלה ידעו לספר עליו היה סיר הבשר שהותירו מאחוריהם בקהיר ובאלכסנדריה. הכרתי את הסיפורים הקשים של חלקם. אלה אני שים שסבלו מאוד, ובכל זאת, באותה הזדמנות הם התענגו על ימיהם האחרונים במצרים".

הקשר העז הזה לשורשים הפתיע את ויינשטוק מאוד. "היו להם דמעות בעיניים", הוא מספר. "רק אז הבנתי עד כמה היו השורשים של יהודי מצרים במולדתם חזקים. הסיפור שאני הכרתי הוא שיהודי ארצות ערב שמחו לעזוב, ברגע שרק ניתנה להם ההזדמנות לעשות זאת. לא סיפרו לנו כלום על הקשר העמוק של היהודים לתרבות הערבית, למי של. רק מאוחר יותר למדתי שהספרות העיראקית היתה מבוססת על סופרים יהודים. ובמצרים, האיש שהמציא במאה ה-19 את הסיסמה הלאומנית 'מצרים למצרים' וכונה 'מולייר המצרי', היה יהודי בשם יעקב צנוע.

"במחקר התברר לי כי הסיפור שסיפרו לנו, שלי פיו יהודי ארצות ערב עזבו משום שהיו ציונים, הוא ברובו שגוי. היתה להם אמנם זיקה לארץ ישראל, זה ללא ספק נכון, אבל התנועה הציונית המאורגנת היתה חלשה מאוד בארצות ערב. היו כמובן ציונים פה ושם, אבל המאסה הגדולה של יהודי ארצות ערב עזבו משום שהכריחו אותם. גירשו אותם. הם הועמדו בלחצים כל כך כבדים על ידי הרשויות והאוכלוסייה, שלא נותרה להם ברירה אחרת אלא לעזוב".

במובן הזה, אומר ויינשטוק, אין הבדל גדול בין יהודים שהגיעו לישראל מרומניה או מפולין ולבין יהודים שהגיעו מעיראק ומלוב. "הציונות העריכה נכון את תוצאותיה של האנטישמיות", הוא אומר, "והאירועים ההיסטוריים אישרו את תחזיותיה. למרבה הצער, יהודים נרדפו בארצותיהם עד רמה כזאת שלא יכלו עוד להישאר לחיות בהן. זה קרה במזרח אירופה, וזה קרה בארצות ערב".

ויינשטוק, היסטוריון אוטודידקט שפירסם קודם

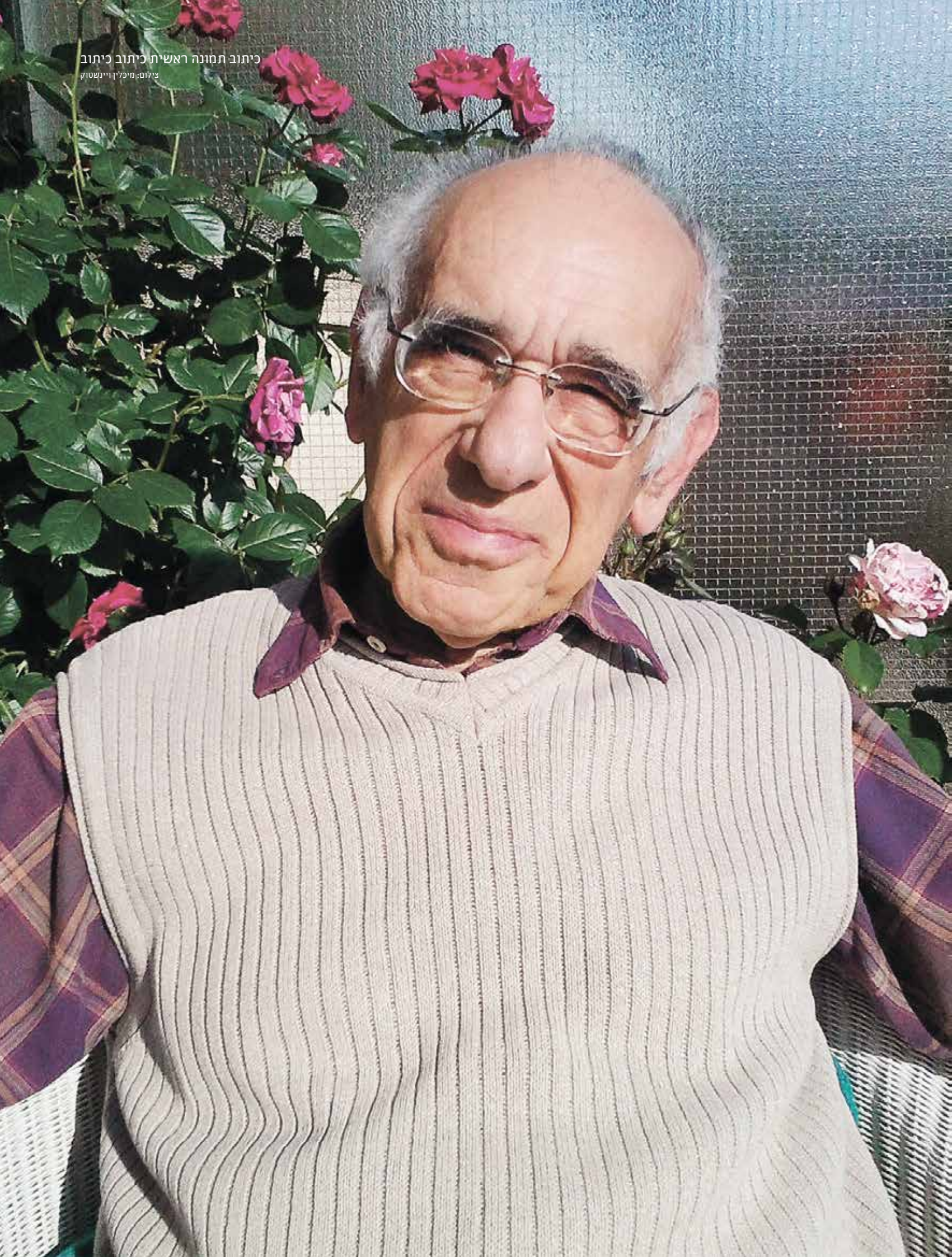
ויינשטוק איש ערב

כשנתן ויינשטוק חיפש ולא מצא שום ספר על יהודי ארצות ערב, לא היתה לו ברירה אלא לכתוב אותו בעצמו. במחקר הוא גילה נתונים מפתיעים על הקשר של היהודים לתרבות הערבית ועל כך שלא עזבו מתוך ציונות אלא גורשו ממולדתם. ויינשטוק, יליד אנטוורפן שהיה אנטי-ציוני ועבר מהלך פוליטי דרמטי, מצא חיבור אישי דווקא לשורשים של יהודי רבט וטריפולי

עדי שוורץ

כיתוב תמונה ראשית כיתוב

צילום: מיכלין ויינשטוק

לכן מחקרים רחבי היקף על תנועת הבונד כמזרח אירופה ועל ספרות היידיש, החליט לקחת על עצמו את המשימה לכתוב את הכרוניקה של גירוש היהודים מארצות ערב. הוא רצה לבחון את המיתוסים הרווחים ולעמת אותם עם המציאות ההיסטורית. התוצאה התפרסמה בצרפת בשנת 2008, ויוצאת כעת לאור בעברית בספר שכותרתו "נוכיחות כה ארוכה: כיצד איבד העולם הערבי והמוסלמי את יהודיו" (הוצאת בבל, בתרגום הגית בת-עדה). הבחירה של ויינשטוק לעסוק בגירושם של יהודי ארצות ערב היתה מעניינת פחות אלמלא הביוגרפיה הפוליטית שלו, ואם לא היה נחשב לאחד מראשי השמאל האנטי-ציוני בצרפת של שנות ה-60 וה-70. מי שהקפיד באותם ימים לתאר את ישראל והציונות כפרויקט קולוניאלי שמטרתו לנשל את הפלסטינים מאדמתם, עבר בשנים האחרונות מהפך מחשבתי דרמטי שהביא אותו לעסוק בהיבט כאוב ולא מדובר של הסכסוך הישראלי-הערבי.

"הספר הזה הוא סיפור של טרגדיה", כותב ויינשטוק בהקדמה המיוחדת למהדורה העברית, "זו של עקירת מאות אלפי יהודים מזרחים, שנקרעו באכזריות מבתיהם ומארצות מולדתם. קהילות שלמות של יהודים שישבו מאז ומעולם בלב העולם הערבי-מוסלמי ידעו גירושם, רדיפות וחסולים זדוניים... למרות זאת, הדרמה הזאת עדיין אינה מוכרת ובמשך זמן רב היא מוכחשת".

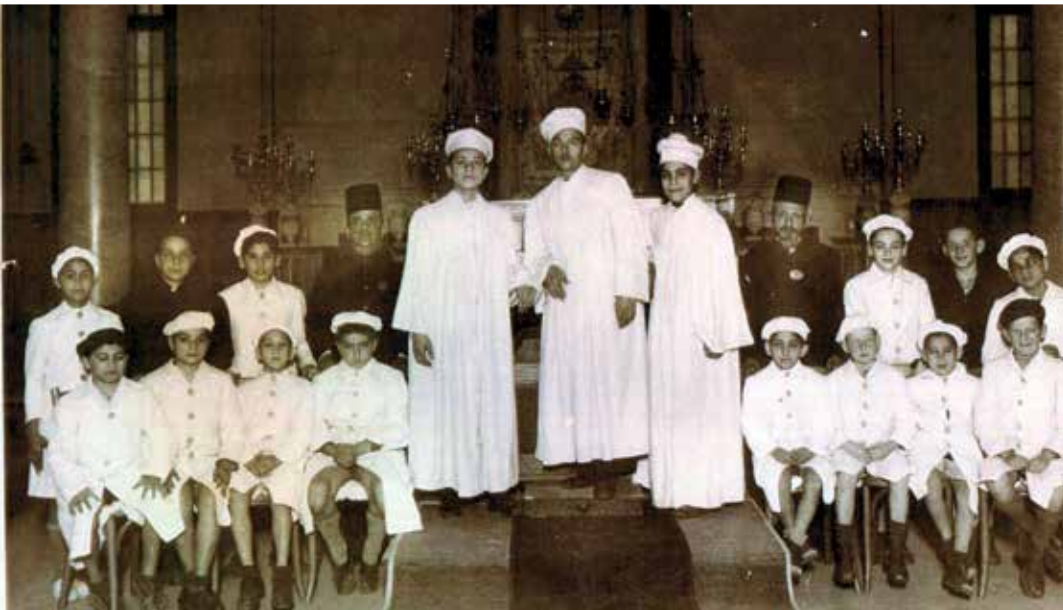
בפרק מיוחד שהקדיש ויינשטוק ליהודים שחיו בארץ ישראל תחת שלטון מוסלמי לפני שהוקמה מדינת ישראל, הוא מסביר כי לתבנית היחסים בין המיעוט היהודי לרוב המוסלמי במשך מאות שנים יש לא רק חשיבות היסטורית, אלא גם משמעות עכשווית מאוד. יחסים אלה הם הבסיס לאופן שבו רואה העולם הערבי את ישראל עד היום. מי שרואה צה להבין את הסכסוך הישראלי-הערבי כיום, טר עז ויינשטוק, חייב להכיר ראשית את ההיסטוריה המורכבת של היחסים האלה.

"אידיוט שימושי"

ויינשטוק נולד באנטוורפן ב-1939, אך בילה את שנות מלחמת העולם השנייה בלונדון. מיד אחריו שב עם משפחתו לבלגיה, ונשלח על ידי הוריו - למרות העובדה שלא היו אורתודוקסים - לבית ספר של אגודת ישראל. זה היה די מביך בשבילו, הוא מספר, אבל לפחות דבר אחד טוב יצא מזה - הוא למד לדבר ולקרוא יידיש.

בבחרתו רצה ללמוד היסטוריה, אבל הוריו כפו עליו ללמוד משפטים. בניגוד לרצונו נרשם ויינשטוק ללמוד משפטים וקרימינולוגיה באוניברסיטת בריסל, והחל להימשך אחר חוגים טרוצקיסטיים. כבן הדרך שהגיע לפרקו כאשר נכנס פידל קסטרו כמנצח בשערי הוואנה, האמין בכל לבו כי הנהיג

"לא סיפרו לנו כלום על הקשר העמוק של היהודים לתרבות הערבית. רק מאוחר יותר למדתי שהספרות העיראקית היתה מבוססת על סופרים יהודים. ובמצרים, האיש שהמציא במאה ה-19 את הסיסמה הלאומנית 'מצרים למצרים', היה יהודי בשם יעקב צנוע"

למעלה: הריסות במלחמה של פאס כתוצאה מהפרעות לאחר הפוגרום של 1912 למטה: יהודים מצרים אלכסנדריה מקהלת משה כהן ב בית הכנסת Egyptian Alexandria Jews. Choir of Rabbin Moshe Cohen in Samuel Menashe synagogue. Alexandria

הנה המהפכה העולמית קורמת עור וגידים בקובה, באלג'יריה ובווייטנאם.

שנים מאוחר יותר, במאמר שפירסם בכתב העת היהודי-הצרפתי "לארש" (L'arche) בשנת 2006, הכה ויינשטוק על חטא והסביר כי קוצר הראות של אנשי השמאל במערב באותה עת הוביל אותם לתמוך בעולם שלישי מרומיין, שהיה רחוק מאוד מהמציאות. "העלינו על גס את מעשי הזוועה הנוראים ביותר שהתרחשו אז", כתב על התמיכה בדיקטטורות האכזריות של העולם השלישי, "כי ראינו בהן את משריו של עתיד מזהיר".

עוד לפני מלחמת ששת הימים פיתח ויינשטוק טוק עמדות אנטי-ציוניות ופרו-פלסטיניות. עם אביו, שתמך במפא"י, נהג לנהל ויכוחים חריפים, עד שיום אחד הבחין כי אביו שואב את טיעונו

מעיתון ביידיש שיצא לאור בבלגיה ושתמך בדוד בן-גוריון. כדי להכין מראש טיעוני נגד בוויכוחים עם אביו, יצא לעיר והיפש בדוכנים את העיתון בשעות היום, עוד לפני שהביא אותו השליח לבית אביו אחר הצהריים.

בזכות דעותיו האנטי-ציוניות הוזמן כשלושה שבועות לפני פרוץ מלחמת ששת הימים לדבר בפני אגודת הסטודנטים הפלסטינים בפריז. באולם נכח אז גם סופר "מעריב" בצרפת, אורי דן, שתיאר למחרת בעיתונו את האירוע כך: "יותר מכל דיכאה הופעתו של היהודי נתן ויינשטוק, שישב כבוד על הבמה ונשא את ההרצאה המרכזית... ויינשטוק היה קיצוני אפילו מן הערבים בחרפות שהשמיע נגד ישראל והוא עשה חשבון גם עם מפ"ם בהכרזו כי מפ"ם בגדה במהפכה וכי לא ניתן להיות ציוני וסוציאליסט בעת ובעונה אחת. מביש היה לשמוע את קריאותיו ל'פירוק' ישראל, וזאת באוזני סטודנטים ערבים".

במבט לאחור, מסביר ויינשטוק, האירוע הזה המחיש לו עד כמה מילא בכל השנים ההן את תפקיד "האידיוט השימושי". "התרגשתי מאוד כשעליתי לדבר בפני הסטודנטים הפלסטינים", הוא מתאר כיום את האירוע מנקודת מבטו, "כי רציתי להשמיע להם מסר מתנועת 'מצפן' שבה הייתי קשור. הייתי גאה בעצמי שאני מביא מסר

אט התברר לו, לדבריו, "הטבע האנטישמי של המתקפה העיוורת על ישראל. בתחילה מוקיעים את 'הציונים', לאחר מכן את 'ההשתלטות הציונית' על כלי התקשורת ולבסוף את 'השליטה הציונית העולמית'. כאשר ציטטו מדברי, השמיטו תמיד את הביקורת ולו המועטה ביותר שהיתה לי על הפלסטינים. בסופו של דבר הבנתי שניצלו אותי. המאזינים שלי לא התעניינו בי כלל. שימשתי מבחינתם אליבי יהודי להיותם אנטייהודים".

עד עמוק לתוך שנות ה-90 היה ויינשטוק חצוי בין האימה שחש לנוכח הפיגועים הגדולים שהתרחשו בערי ישראל, לבין הצורך להגן על זכור תם של הפלסטינים להילחם למען זכויותיהם. הקש ששבר את גב הגמל מבחינתו היה כישלון הפסגה בקמפדייוויד בשנת 2000. "פעם נוספת ההנהגה הפלסטינית התחמקה מקבלת אחריות", הוא אומר. "הנהגה פלסטינית פחדנית, שנמנעה מלומר לעמה שצריך לדעת מתי לסיים את הקרב, מכיוון שהמטרה המרכזית הושגה".

איך אתה מסביר את המהפך הדרמטי הזה בנשיתך – מגורו אנטי-ציוני של השמאל הרדיקלי בצעירותך לתמיכה בישראל כיום?

"בשנות ה-60 הייתי נתון להשפעה טרוצקיסטית חזקה, וניגשתי לדברים בצורה רוקטרינרית. לא מתוך ניסיון אמיתי לנתח אותם, אלא כדי להדאימם לעמדות פשטניות ומוכנות מראש שהיו לי. השמאל הרדיקלי לא עשה חשבון נפש על אותה תקופה, ובמובנים רבים נשמע עדיין אותו דבר. אותם אלה שהודעו עד עמקי נשמתם מהפלתו של סדאם חוסיין על ידי האמריקאים, לא הוציאו הגה כסונונים העלו באש אוטובוס מלא בילדים שיעים. כשמתכלים על מי שתומך בפלסטינים באירופה – וברור שלפלסטינים יש אכן זכויות שצריכות להתמלא – רואים שלא אכפת להם משום דבר אחר: לא מהארמנים, לא מהקפריסאים-היוונים ולא ממה שקורה בסהרה המערבית. אותם מעניין רק דבר אחד, ואת זה איני יכול לקבל.

"היו לי הרבה מאוד אשליות לגבי הפלסטינים. חשבתי שיש להם 'קייס' ושכאמצעות המרקסזם הם ייהפכו לאוניברסליסטים וילמדו לכבד את זכויות היהודים. במשך שנים קיוויתי שפעולות הטרור של הפלסטינים – שזיעזעו אותי מאוד – הן בבחינת שלב ביניים בלבד, שיוכיל בסופו של דבר להכרה בזכויות הלאומיות של הישראלים. אלה היו אשליות ולאחר זמן מה נפטרתי מהן, אך האמנתי בזה זמן רב.

"צריך גם לזכור שבאותה תקופה ישראל נהגה בצדקנות, והיה קשה מאוד להשמיע ביקורת על התנהלותה. בינתיים צמח בישראל דור של 'היסטוריונים חדשים', דוגמת בני מוריס, שהביטו בהיסטוריה בצורה מפוכחת. כמו בכל מדינה, גם בישראל יש אזורים אפלים שיש לבדוק. אבל האם יש מדינה שבהיסטוריה שלה אין פינות אפלות שהוסתרו? בישראל התהליך הזה מתרחש כיום – אבל היכן הם 'ההיסטוריונים החדשים' הפלסטינים? כדי לצאת מהסכך, על הפלסטינים לגלות אומץ ולבחור בדרך של דרישות עם הישראלים. זו משימה שאיש אינו יכול לעשות עבורם מלבדם".

הפוגרומים במזרח

ב-1945, מזכיר ויינשטוק, היו בארצות ערב כמעט מיליון יהודים, וכיום חיים בהן כ-4,500 איש (רובם ככולם במרוקו). לדבריו, אין תקדים לחיסול דרמטי כל כך של קהילות יהודיות ברי-

שנתיים מאוחר יותר, ב-1969, פירסם את הספר "הציונות נגד ישראל" (Le Sionisme Contre Israël), מפלט אנטי-ציוני שנהפך במהרה לתנ"ך של התעמולה נגד ישראל בצרפת. מעמדו בשמאל האנטי-ישראלי הלך וגבה, ומבול של הזמנות להרצות ולכתוב נפל עליו מכל עבר. "כולם רצו לשמוע אותי מגנה את ישראל", הוא אומר, "אך בכל פעם הסצנה בפריז חזרה על עצמה: תמיכה מוחלטת של הקהל במעשים הנוראים ביותר של הטרוריסטים הפלסטינים ושנאה ללא גבולות לישראלים, ולא משנה מיהם".

בשנות ה-70 הוא המשיך לפרסם מאמרים אנטי-ישראליים בכתב העת "ג'ורנל אוף פלסטיין סטאדיז", אך הספקות החלו לכרסם בתוכו. אטי

ממהפכנים ישראלים למהפכנים פלסטינים, וחשבי תי שאצליח לפרוץ במשהו את מה שתפסתי כחומה של אייבהנה.

"בנאיביות הרבה שלי, הייתי משוכנע כי הסיטודנטים הפלסטינים ישמחו לשמוע על המסר הפציפיסטי שהבאתי. הייתי משוכנע כי הם לכל הפחות יבקשו את הכתובת ואת שמותיהם של חברי 'מצפן', שותפיהם האידיאולוגיים לכאורה. מה רבה היתה תדהמתו שאף אחד – לא המארגנים ולא הסיטודנטים בקהל – לא התעניין כלל במה שאמרת. היו להם דברים יותר חשובים לעשות: הם האזינו באקסטזה לרדיו קהיר, מתענגים על כל מילה וברו לעים את הודעות הרהב על כך שהצבאות הערביים עומדים בקרוב לזרוק את כל היהודים לים".

"במחקר התברר לי כי הסיפור שסיפרו לנו, שלפיו יהודי ארצות ערב עזבו משום שהיו ציונים, הוא ברובו שגוי. היתה להם אמנם זיקה לארץ ישראל, אבל התנועה הציונית המאורגנת היתה חלשה מאוד בארצות ערב. היו כמובן ציונים פה ושם, אבל המאסה הגדולה של יהודי ארצות ערב עזבו משום שהכריחו אותם. גירשו אותם"

חבי העולם, אפילו לא אם משווים אותו לבריחת היהודים מרוסיה הצארית לגרמניה בשנות ה-30 או להגירה המסיבית ממזרח אירופה אחרי מלחמת העולם השנייה. "ברור לחלוטין שהשיעור הגבוה, יותר מ-99% של עזיבות שנרשמו במדינות ערב", הוא כותב, "מעיד על אוירת מחנק שחותם שלטונו של הפחד טבוע בה".

מה אם כן הוביל ליציאה המסיבית של יהודים מארצות ערב במחצית המאה ה-20? ויינשטוק מר-נה את המיתוסים שנוצרו עם השנים בהקשר זה, ומפריך אותם אחד לאחד. לא היתה זו הציונות שניתקה את היהודים מסביבתם, הוא אומר, אפילו להפך: ברוב המקרים התנועה הציונית התקשתה למצוא לה תומכים. יהודים גם ניסו להשתלב בתנועות השחרור הלאומיות הערביות. הרב הראשי של מצרים, חיים נחום, לדוגמה, הביע פעמים רבות הסתייגות מהציונות, ובעיראק הקימו יהודים קומורניסטים את "הליגה האנטי-ציונית". פעילים יהודים קומוניסטים כצפון אפריקה הביעו סולידריות עם עמי המגרב ועמדו בראש התיביעה לשחרור לאומי. על פני 14 פרקים, שכל אחד מהם מוקדש לקורתיה של מדינה מוסלמית אחרת, ובהסתמך על יותר מ-900 מראי מקום, מגולל ויינשטוק את ההידרדרות הדרמטית בחייהן של הקהילות היהודיות במחצית הראשונה של המאה ה-20. הוא מזכיר סדרה ארוכה של התנכלויות ופוגרומים בקהילות היהודיות, שכמעט שלא הותירו חריטם בלימודי ההיסטוריה בישראל: ב-1912 בשיי ראש שבאיראן (12 הרוגים), ב-1934 בקונסטנטיין שבבלג'יריה (25 הרוגים) וב-1912 בפס שבמרוקו (51 הרוגים).

בעיראק התחולל ביוני 1941 ה"פרהוד", פוגרומ בן שלושה ימים בקהילה היהודית, שבו נרצחו 150 בני אדם, אלפי חנויות ובתי עסק נשרדו ואלפי משפחות נותרו ללא קורת גג. שבע שנים לאחר מכן, עם הקמתה של מדינת ישראל, הטילה עיראק משטר צבאי והחלה בגל של רדיפות כלי-פי היהודים. רבים נעצרו והורשעו, חלקם נידונו למוות ועל אחרים הוטלו מאסרים וקנסות כבדים. יהודים פוטרו מהשירות הציבורי, מוסדות יהודיים הוזרמו ויהודים נאלצו לתרום כסף לטובת המאבק הצבאי נגד מדינת ישראל.

בשלב זה נאסר על יהודים לעזוב את המדינה, אבל במרץ 1950 התירה עיראק ליהודים להגר בתוך שנה, בתנאי שיוותרו על אזרחותם. "ההידרדרות הנמשכת במצב היהודים ואווירת השנאה המקיפה אותם, מביאים להימלטות המונית מהמדינה", כותב ויינשטוק, הרוב המכריע של יהודי עיראק (כ-90% מקהילה של כ-150 אלף איש) עזבו באותה שנה, תוך כדי גזל רכוש אדיר מצד השלטונות.

מלבד החלה יציאת היהודים ב-1945, לאחר פרי גרום שהתרחש בעיר טריפולי: 130 יהודים נרצחו ו-266 נפצעו, לאחר שמוסלמים הפיצו שמועות על רצח ערבים והרס מסגרים בארץ ישראל. עשרות אלפים התפרעו בשכונות היהודיות במשך ארבעה ימים, חיללו בתי כנסת, שרפו חנויות והותירו משפחות יהודיות רבות ללא קורת גג. ויינשטוק מצטט דו"ח של הג'וינט מאוגוסט 1947, שלפיו "היהודים בטרפולי חיים בחדר מתמיד ומאה אחוזים מן האוכלוסייה מבקשים להגר".

ביוני 1948 התחולל שוב גל של פרעות ביהודי טריפולי, ובו נהרגו 14 יהודים ולפחות 122 נפצי-

עו. באותה עת נאסרה יציאת היהודים, אך ב-1949 היא הותרה. בתגובה יצאו עשרות אלפי יהודים את המדינה. ויינשטוק מביא את עדותו של אחד מהם: "נאלצנו לעזוב את הארץ כשרק 20 לירות שטר-לינג בכיסנו וחבילה אחת לאדם, נושמים מאחורינו את כל רכושנו, את הבתים, הרהיטים, את העסקים המסחריים שלנו - ו-2,300 שנות היסטוריה".

במצרים התגוררו בשנות ה-40 כ-85 אלף יהודים, חלקם מבוססים ובעלי הון רב. מהומות נגד היהודים התחוללו עוד בנובמבר 1945, ביום הצהרת בלפור, אבל ההכרזה על מדינת ישראל היא שנתנה את האות לרדיפות של ממש. מאות רבות של יהודים נעצרו, הואשמו בזויות ציוניות או קומוניסטיות ונכסיהם עוקלו. החל ביוני 1948 התחוללו התקשיויות רצופות ביהודים, הוטמנו פצצות ברובע היהודי והאזורים היהודיים בקהיר ואלכס-נדריה הועלו באש. מחצית מבני הקהילה עזבו אז, והיתר גורשו ממש בזמן מבצע סיני, בשנת 1956. "המשטרה באה ושלפה מן המיטות חנוונים, נגרים, חרשי עץ, זגגים, אך גם עורכי דין נודעים", כותב ויינשטוק. היהודים גורשו, בלי שיותר להם לקחת איתם את רכושם ואף נאסר עליהם למכור את נכסיהם. הם אולצו לחתום על הצהרות שבהן הודו כי הם מותרים על שיבה למצרים והסכימו להחרמת רכושם.

מצאת מכתב משותף בין הקהילות היהודיות בארצות השונות?

"כן, מבחינת המעמד המשפטי והחברתי שהיה משותף ליהודים תחת שלטון האיסלאם. המעי-מד הזה נקרא דימי (dhimmi), ומשמעו 'בן-חסות'. הוא העניק ליהודים מצד אחד הגנה מצד השלטון, אך הציב אותם בתמורה בעמדה נחותה, מושפלת ובוזיה. יהודים, למשל, לא הורשו לשאת נשק בארצות האלה, ונשיאת נשק נחשבה לסימן מובהק של גבריות. לעתים יהודים נאלצו ללכת יחד פים, כמו במרוקו בתחילת המאה ה-19, או ללבוש בגדים משפיי-לים".

בתמורה להגנה מצד השלטון חויבו היהודים לשלם מס מיוחד שביטא את כפיפותם. "דבר אינו מיטיב לתאר את הבזו הכרוך בעצם מעמד הדימיות", כותב ויינשטוק, "יותר מטקס ההשפלה שתלווה במרוקו, לא יאחר מסוף המאה ה-19, לתשלום השנתי של מס השעבוד: בכל שנה בתאריך קבוע היה צריך ראש כל אחת מהקהילות היהודיות למסור את הסכום לנציג הסולטן, והלה מצדו היה חייב לסטור לו או לחבוט בו במקל כדי להדגיש היטב את חוסר השוויון בין הנותן לבין המקבל, מטבע ברייתם". בתימן הונהגה באותה רוח "פקודת המחראות", שחייבה את הקהילה היהודית לדאוג לניקוי תקופתי של בורות השופכין ולפניו פגרי החיות החוסמים את הדרכים הציבוריות (החוק נשאר בתוקף עד 1950).

ויינשטוק מתאר מציאות שונה לחלוטין מהמיי-תוס הנשמע לעתים קרובות בדבר הרמוניה ששררה בין יהודים לערבים תחת האיסלאם. הוא מזכיר כי "המערב הנוצרי נטל מסיציליה המוסלמית את החובה שהוטלה על היהודים לענוד אות קלון על בגדיהם, הטלאי הצהוב, שיאפשר את זיהוים החזוי-תני". פחות ממאה שנה לאחר שהסולטן העותמאני הזמין את מגורשי ספרד להשתקע ברחבי האימ-

פריה שלו, ציווה אחד מירשיו, מוראט השלישי, "לחסל את כל היהודים". רופאו היהודי של הסולטן שיכנע את אמו להתערב וההוראה בוטלה.

"באופן מקורי, מעמד הדימי העניק ליהודים הגנה וההגנה הזאת היתה באמת קיימת", אומר ויינשטוק. "חבר שלי, בן הקהילה היהודית במר-קש, סיפר שב-1967, בזמן מלחמת ששת הימים, הקהילה היהודית היתה מפורחת מאוד. אחד המי-נהיגים המקומיים שיגר את בנו כדי שיששן בפתח ביתו של החבר. המסר היה שאותו מנהיג שומר על המשפחה, ומי שייגע בה יסתבך עם המנהיג. היתה בכך הגנה, אבל משמעות ההגנה הזאת היא שהיהודי לא יכול לשאת נשק או להגן על עצמו, ובשל כך נחשב למבוזה ומושפל. התלות המוחלית של היהודים בשלטון הביאה לכך שבכל פעם שהשלטון נחלש מכל סיבה שהיא, נעשה ניסיון לעשות נקמה בקהילה היהודית. מפני שכאשר השלטון נחלש, היהודים נותרו ללא הגנה. זאת בדיוק המשמעות של דימי. זה מצב מאוד מורכב, שיש בו אינטימיות ואגרסיביות בעת ובעונה אחת".

בספר עושה ויינשטוק ניסיון להבהיר ככל הנני-תן את משמעות המונח דימי, משום ששם לדעי-תו מונח המפתח להבנת יחסי היהודים עם העולם המוסלמי, ושם גם נטמן אחד מרועי הפורענות שהובילו בסופו של דבר לגירוש היהודים. במשך השנים נחקקה סדרה ארוכה של חוקים שהפלו את היהודים - מאיסור על רכיבה על סוס ועד חובה ללבוש בגדים מסוימים; מאיסור על מתן עדות בבית משפט ועד האיסור לבנות בתים גבוהים. ויינשטוק מדגיש, עם זאת, כי לא בכל מקום ולא בכל תקופה נאכפו החוקים באותה מידה. ממחקר הגניזה הקהירית, למשל, עולה כי החוקים בעניין הלבוש לא נאכפו כלל.

"היו תקופות שיהודים הצליחו מאוד בעולם המוסלמי", הוא אומר. "לעתים הם גם היו חלק מהאליטה. גם תקנות הדימי ומידת ההשפלה השתנו ממקום למקום ומזמן לזמן. אבל הציר המרכזי שהכתיב את היחס אל היהודים לאורך השנים היה מעמד הדימי שלהם, שמשמר עותו שעבוד לקבוצה המוסלמית השלטת". בספר הוא מצטט משפט שכתב על היהודים סולטן מרוקו במחצית המאה ה-19: "רתנו המפוארת אינה מענייה קה להם אלא אותות קלון ונחיתות".

סוכני הקולוניאליזם

תמורה משמעותית בקורות היחסים בין יהודים למוסלמים התחוללה לקראת סוף המאה ה-18, עם הגעת כוחותיו של נפוליאון לחופי מצרים ועם תחילתה של החדירה האירופית למזרח התיכון ול-צפון אפריקה. מעצמות המערב עשו ככל יכולתן, בהתחלה באמצעים כלכליים ולאחר מכן באמצעות כיבוש שטחים, כדי להרחיב את שליטתן במזרח התיכון. אחת הרכיבים לכונן ערוצי השפעה היתה הענקת קפיטולציות, שמשמעותן הגנה חוקית של מעצמה מערבית על נתין של מדינה מוסלמית. על האפשרות הזאת קפצו מנהיגים בולטים בקהילות היהודיות המערביות (המוכר שבהם הוא הבריטי סר משה מונטיפיורי), שניסו לשפר באמצעות הקפיטולציות את מעמד היהודים. יהודים ברחבי העולם המוסלמי החלו לזהות את המערב עם שוויון זכויות, ותלו תקוות במעצמות האירופיות

צילום: מיכלין ויינשטוק

ווינשטוק (בתמונה): "במשך שנים קיוויתי שפעולות הטרור של הפלסטינים - שזיעזעו אותי מאוד - הן בבחינת שלב ביניים בלבד, שיוביל בסופו של דבר להכרה בזכויות הלאומיות של הישראלים. אלה היו אשליות ולאחר זמן מה נפטרתי מהן, אך האמנתי בזה זמן רב"

במסורת הערבית, יהודי אינו לוחם ואינו מחזיק בנשק. מבחינת האוכלוסייה הערבית, זה דבר בלתי נתפס. זהו יותר את המעמד של היהודי. מה שמי כפיל את זעם הערבים על הציונות הוא התנהגות אנשי היישוב החדש, המתיימרים לבטל את הכניעות עתיקת הימים שהעולם הערבי מורגל בה". ויינשטוק מציין כי בפרעות בירושלים ובייב-1920-1921, הקריאות שהשמיעו הערבים אינן נגד ציונים או בריטים, כי אם נגד היהודים ("היהודים הם הכלבים שלנו", "נשתה את דם היהודים"). הוא מזכיר גם כי בפרעות ב-1929 נהרגו ונצפתו נרצחו בעיקר יהודים אורתודוקסים, שכנים ותיקים שגרו בסמיכות למוסלמים ושאפיינו את התנגדותם לצינונות. הפרשנות שלו היא כי בבסיס האיבה שהלכה וגברה כלפי האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל, עמדה ההבנה כי הדימי היהודי מתנער ממעמדו החוקי המסורתי כמושפל וכנוע. יהודים שחיו עד אותה עת בערים ערביות (חברון, טול-כרם, קלקיליה, עזה ויפו) נאלצו לעזוב בגלל תחושת חוסר ביטחון.

במבט לאחור, טוען ויינשטוק, מעמד הדימי מצד אחד, וניסיונה המוצהר של הציונות להשתחרר ממנו מצד שני, הם אלה שהובילו בסופו של דבר לרדיחית תוכנית החלוקה על ידי הערבים ולפרוץ מלחמת העצמאות ב-1948. האוכלוסייה הערבית לא הסכימה להעניק ליהודים בארץ ישראל מעמד שונה מזה של דימי, ודאי שלא להכיר בזכויות הלאומיות של המיעוט היהודי. הציונות, מצדה, לא יכולה היתה להסכים לפלסטין ריבונית ערבית, שבה שוב יימצא המיעוט היהודי במעמד של דימי. "מבחינה היסטורית", אומר ויינשטוק, "מעמד הדימי הוא אם כן שורש העימות".

איך תבנית היחסים הזאת משפיעה לדעתך כיום? "יש לזה השפעה על יחסי ישראל-ערב גם כיום, שכן בעיניים ערביות, היהודי שחי בישראל הוא היהודי שרגיל היה מבחינתם להיות מושפל - ועכשיו נוקם את נקמתו. הערבים חווים את הקמתה של מדינת ישראל ואת קיומה עד היום כנקמה כואבת מאוד וכחיפוף של מעמד הדימי. זה היבט משמעותי ועמוק מאוד של הבעיה הפוליטית העכשווית, שאיננו נחננו לא יכולים להרשות לעצמנו להתעלם ממנו. בלי להבין את זה אי אפשר להבין את הסכסוך".

אז למה לא עוסקים בזה יותר?

"לגבי העולם היהודי, הסיבה היא שיהודים אשכנזים, בישראל ובעולם, עדיין מתייחסים אל היהודים המזרחים בחוסר-עניין ואפילו בבוז. לגבי העולם הערבי, זה לא צריך להפתיע, מכיוון שביקורת עצמית היא לא דבר פופולרי בקרב עיתונאים, אינטלקטואלים ומובילי דעת קהל ערבים. מלבד הערת אגב קצרצרה של אדוארד סעיד באחד מספריו, קשה למצוא התייחסויות רציניות להגירה המאסיבית של יהודים מארצות ערב ולסיבותיה. השמאל מצדו נוטה לברוח מהנושא הזה, משום שהוא לא נחשב בעיניו 'כשר'. זה מצער אותי לומר, משום שגדלתי בשמאל הפוליטי, אבל השמאל נעשה דוגמתי בצורה יוצאת דופן ואין לו כיום יכולת של ביקורת עצמית. אנשים מגדירים עצמם כמזרחים עם 'העניין הפלסטיני', וזהו זה - אין מאורח זה חשיבה. הנושא הזה עשוי לשכשך את תפיסת עולמם החד-צדדית, אז הם פשוט נמנעים ממנו. כך קורה שכאשר ממשלה ישראלית, שבראשה עומד מנהיג מהימין כמו בנימין נתניהו, מחליטה להדחף עלות את הנושא לסדר היום, כפי שנעשה בשנים האחרונות, פוטרם את כל העניין כלא יותר מאשר תכסיס הסברתי".

ה-50 וה-60. הטרגדיה של יהודי אלג'יריה, אומר ויינשטוק, נבעה מהמבוי הסתום שאליו נקלעו: בשלב הראשון עלה בידם להשתחרר הודות לכיבוש הצרפתי מהמעמד המשפיל של דימי, אולם לאחר מכן זוהו עם הצרפתים והיו ליעד מצד תנועת השחרור הלאומית האלג'יראית (FLN). בשנים 1962-1961 הופנה גל של טרור כלפי השכונות היהודיות, ורבנים ובתי תפילה הותקפו בשיטתיות. ההתנקשויות בחיי יהודים גברו: אחד הקורבנות היה הזמר והמוזיקאי ריימון ליריס, המיו של אנריקו מסיאס, שנורה במפרקתו ונרצח בשוק בלב השכונה היהודית. בתוך כשנה עזבה מרבית הקהילה היהודית לצרפת.

ויינשטוק בוחן באמצעות המונח דימי גם את המצב בארץ הקודש. המיעוט היהודי שחי תחת השלטון העותמאני, לדבריו, חווה חיי השפלה וכיפיות. פרעות ביהודים התחוללו שוב ושוב במאות ה-18 וה-19. הוא מצטט את הקונסול הבריטי בארץ ישראל, שכתב ב-1831 כי "הסחטנות ומעשי הדיכוי הפוגעים ביהודים הם רבים כל כך, עד שאומרים כי היהודים צריכים לשלם אפילו בעד האוויר שהם נושמים".

כדמדומי השלטון העותמאני מוקמת העיר העברית הראשונה, מורגשת תחילת השפה העברית וצצים יישובים חקלאיים שיתופיים יהודיים. האוכלוסייה הערבית, לדבריו ויינשטוק, חשה כי הקרקע נשמטת תחת רגליה, שכן היהודים הדימיים, שהיו אמורים להיות במעמד נחות, שואפים כעת ליותר - הם שואפים אפילו לעצמאות. "דוגמה מאוד מעניינת להשתחררות ממעמד הדימי", אומר ויינשטוק, "אפשר לראות בארגון 'השומר'. פתאום באים יהודים ומחליפים את השומרים הערבים. אבל

שבזכותן יושם קץ לתקנות הדיכוי שנכפו עליהם. נפוליאון עצמו ביטל את המס המיוחד שנאלצו היהודים לשלם במצרים, וכונן שוויון (ולו זמני) בין מוסלמים לדיימים.

"התקדים הזה", כותב ויינשטוק, "יהיה כבד משקל בעתידו של האזור. החל באותו רגע, האמריקניפציה של הדימי תיתפס בעיני דעת הקהל המוסלמית כסטייה שנכפתה על ידי המערב במסגרת האסטרטגיה שלו לשלוט בעולם הערבי-המוסלמי. גרוע מכך: הם יראו בכך פגיעה בחוק האלוהי". היהודים המקומיים החלו להיתפס בעיני האוכלוסייה המוסלמית כנשאים של השפעת המעצמות, סוכני הקולוניאליזם. בכל פעם שמאמצי המערב נשאו פרי, ולחץ המעצמות הביא בעקבותיו הקלה או אפילו ביטול גזירות נגד היהודים, "חווה העולם הערבי את הרפורמות האלה כהשפלה. פעם נוספת נאלצה ארצם לכרוך ברכ בפני הנוצרים".

מעמד הדימי נחקק כה עמוק בלבה של האוכי-לוסייה המוסלמית, אומר ויינשטוק, עד שביטול האפליה הממוסדת נגד היהודים נתפס בעיניה כבלתי מתקבל על הדעת, "כאילו היה בו היפוך הסדר הטבעי. כל ניסיון לחמוק מהאפליה נחשב כהכרח גילוי של חוצפה בלתי נסבלת". כך קרה שהרגש הערבי האנטי-קולוניאלי, שהתגבש לכדי תנועות לאומיות במרחב כולו במאה ה-20, זיהה את היהודים עם הקולוניאליסטים. הלאומנות הערבית נעשתה אנטי-יהודית.

התופעה הזאת באה לידי ביטוי בולט במיוחד במדינות כמו אלג'יריה ומרוקו, שבהן התגוררו יחד כ-400 אלף יהודים. הקהילה היהודית לא התפרקה לאחר הקמת מדינת ישראל ב-1948, אלא בעקבות השחרור מהשלטון הקולוניאלי הצרפתי בשנות